

אל־חֶסֶן בֶּן מְנוּצוֹר אֶל־חֵלָאָג

כְּתָאב אֶל־טֹאסִין

מחשבות על דת, מטפיזיקה ומיסטיקה

מהדורה דו־לשונית ערבית־עברית

אֵתְרָא

הסדרה לדת, לפילוסופיה, למיסטיקה ולתרבות האסלאם

העורך הראשי:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' בנימין אברהמוב

פרופ' מאיר מ' בר-אשר

פרופ' יוסף ינון-פנטון

אל-חֶסֶן בֶּן מִנְצוֹר אל-חֵלָאג

כַּתָּאב אל-טוֹאסִין

מחשבות על דת, מטפיזיקה ומיסטיקה

מהדורה דו־לשונית ערבית-עברית

תרגום, מבואות וביאורים

אבי אלקיים

הוצאת אֶדְרָא

Husayn ibn Mansur al-Hallaj
Kitāb al-Ṭawāsīn
Bilingual Arabic-Hebrew Edition

Translation, Introduction and Interpretation
Avi Elqayam

עיצוב העטיפה: אבי אלקיים

מסת"ב: 1-1-61-7773-965-978 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ד – 2024
© Copyright 2024 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

מַת כַּאֲפָרָא וּשְׂאֵכָא וּמִוְמָנָא מַעָּ

תַּרְגָּא וּבִגְעָא

כַּלּוּשְׁמֵי אֲחֻזְרָא בִּי וְכֵה הַשְׁמַיָּם

לֹא יֵשֵׁב מִנֵּה אִלָּא פֻּזּוּלֵי הַמִּשְׁתַּרְקִין

וּמִרְאוּחַת הַשְּׁעָרָא יִפְאֲסִילוֹן הַתַּרְיִיחַ בִּי שׁוּקֵי הָאֲרָצָה

תמימ البرغوثי، مقام عراق - الحلاج

הוּא יָמַת כְּכַפֵּיר, סִפְקָן וּמִאֲמִין גַּם יַחַד

הוֹתִיר כְּאִב

כְּקַעְקוּעַ הַיָּרֵךְ עַל פְּנֵי הַשָּׁמַיִם

לֹא נוֹתֵר מִמֶּנּוּ אֵלָּא סְקֻנוֹתֵם שֶׁל הַמְּזֻרְחִים

וְהַכְּפֻפוֹת הַמְּשׁוֹרְרִים הַמִּתְמַקְּחִים עִם הַהִיסְטוֹרְיָה בְּשׁוּקֵי הַמִּסְכּוֹת

תמים אל־ברעוּתוֹ, מְקָאם עִרַאק, אֶל־חִלְלָאג

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	שלמי תודה

שער ראשון

אקדמויות מלין

13	פרק ראשון: היבטים פילולוגיים וספרותיים
23	פרק שני: אָנָא אֶל־חֶק: שיאו של המונותאיזם הצרוף
	פרק שלישי: דיוקנו העצמי של אֶל־חֶלָאָג בראי הנביא מְחִמָּה,
34	השטן אֶבְלִים ומשה רבנו
59	פרק רביעי: צופיות חזותית
68	חתימה

שער שני

כתאב אל־טואסין

71	פרק 1: טא־סין המְנוֹרָה
77	פרק 2: טא־סין הַהִבְנָה
81	פרק 3: טא־סין הַטָּהֵר
85	פרק 4: טא־סין הַמַּעֲגָל
89	פרק 5: טא־סין הַנִּקְדָּה
97	פרק 6: טא־סין הַנְּצַחִיּוּת
109	פרק 7: טא־סין הַרְצוֹן הָאֱלֹהִי
111	פרק 8: טא־סין הָאֶחָדוּת

113	פֶּרֶק 9: טֹאִסִין סוֹדוֹת הַיְחוד
117	פֶּרֶק 10: טֹאִסִין הַנְשָׁגב
125	ביבליוגרפיה
135	מפתח העניינים
137	מפתח השמות

פתח דבר

בספר זה אני פורש מהדורה דו־לשונית מנוקדת, מקור מול תרגום, בשפת המקור הערבית, ובתרגום לעברית בת־זמננו של החיבור המוכתר בשם: **כְּתָאב אַל־טִוּאִסְיִן**, קטן הכמות ורב האיכות, פרי יצירתו בשנותיו האחרונות של הצלוב חֶסֶן בֶּן מִנְצֹר אַל־חֵלָאֵג (מ' 922/309), שְׁהִיד אַל־חֵב אַל־אֵלֵהִי. חיבור זה הוא אוסף של פרגמנטים נדירים, שבקעו מתוך אני גדוש חוויות, התנסויות וסערות רגשות, שנתערטל מלבושים הרבה, דברים חידתיים ועמוקים, סְתִים דְּסִתִּמוֹ, כתובים בדיו של סתרים, הכותבת ומסתירה, המגלה ומכסה שביבי אור נחשך, הפותחים צוהר מואר לתוך קדרות הקיום ומקימים לתחייה נופים נעלמים של החיים הנשגבים.

הפרגמנטים הללו, שנכתבו במרתפי הקיום של אַל־חֵלָאֵג, בכלא חייו, והרעידו את אמות הספים בעולם האסלאם, כוללים תובנות פנימיות אינטואיטיביות, דקות ומקוריות במניפת נושאים רחבה שפרש אַל־חֵלָאֵג בקציר האומר, בהן האיר פרשנויות סוד על הקראן, מחשבות מטפזיות באור האלוהי, ראייה חדשנית ומקורית על השטן, ביקורת התבונה הרציונלית, שירת קודש מיסטית והתבוננות חזותית בגיאומטריה מקודשת.

שלמי תודה

אני מבקש להודות מקרב לב למורי ולחבריי היקרים שליוו אותי במחקר זה בעידוד, בעצה ובביקורת בונה: פרופ' בנימין אברהמוב, המחלקה לשפה וספרות ערבית, אוניברסיטת בר-אילן; פרופ' מאיר מ' בר-אשר, החוג לשפה וספרות ערבית, האוניברסיטה העברית; ד"ר טארק רגב, ראש המגמה לשפה וספרות ערבית, מכללת קיי בבאר שבע; ד"ר פתחי אחמד, חוקר עצמאי. יעמדו כולם על הברכה.

פרק ראשון

היבטים פילולוגיים וספרותיים

[א]. זמנו של פְּתָאב אל־טֹאסִין ומקום כתיבתו

הצלב אָבו אל־מַעִית אל־חֶסֶן אָבן מַנְצוֹר אל־חֵלָאֵג (858-922), שחייו וכתיבתו הן חידה לא פתורה, הוא אחד מגדולי המיסטיקנים באסלאם ומהדמויות השנויות במחלוקת המרתקות ביותר בצופיות הקלאסית.¹ בשנות חייו האחרונות חיבר בין היתר את פְּתָאב אל־טֹאסִין, חיבור העומד במרכז חקירתנו.

פְּתָאב אל־טֹאסִין מציג, על דרך ההכללה, את הגותו המאוחרת של אל־חֵלָאֵג על מצבו של האדם המיסטי באמצע העולם ובאמצע הזמנים, מעין סיכום של תובנותיו המיסטיות והמטפיזיות שנאמרו בפרוזה, בשירה ובציורים על האלוה שִׁמְעֵבֶר לְמַעַבְר, ייחודו ונשגבותו; על הנביא מֶחְמַד עליו השלום ואורו הנצחי; על השטן, יהירותו ונפילתו; ועל משה רבנו והתעלותו בחווייתו המיסטית במעמד הסנה הבווער; על ייחודו של האדם הצופי, הזר והנוכרי בחברה האנושית, ההולך בדרך הרוחנית; על סוד הייחוד וקוצר ידה של השפה האנושית להכיל את הידיעה הרוחנית המיסטית.²

ניתן לשער כי המאמץ העיקרי של אל־חֵלָאֵג בפרגמנטים אלו הוא לכונן את הממד הרוחני באדם, לחולל את לידתה של מודעות מיסטית, להציע שבילים רוחניים עבור היחיד שמחפש אחריהם, על נשגבותם ועל הסכנות שבהם,

1 ביוגרפיה מקיפה על אל־חֵלָאֵג פרי מפעלו המונומנטלי של החוקר הדגול לואי מסיניון Louis Massignon, *The Passion of al-Hallāj: Mystic and Martyr of Islam*, Trans. H. Mason, 4 Vols, Princeton N.J.: Princeton Univ. Press 1982.

2 על מגבלות השכל אצל הרמב"ם ראו Shlomo Pines, 'The Limitations of Knowledge according to Al-Farabi Ibn Bajja and Maimonides', Isadore Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, I, Cambridge, MA 1979, pp. 82-109. אסתי אייזנמן, 'מגבלות השכל: בין רציונליזם לא־רציונליזם', דניאל י' לסקר (עורך), *מחשבת ישראל ואמונת ישראל*, באר שבע, תשע"ב, עמ' 89-102.

כדי לייצר את האדם המיסטי. אל-חלאג' חותר לפתח כלים קוגניטיביים, במי שמתהלך בעולמות שלא מומשו, כדי להפיק אצלו מצבי תודעה מיסטיים הפורצים את גבולות התבונה הטהורה, שוברים את האנושיות האנושית, ומובילים אותו באופן בלתי אמצעי אל האמת המוחלט.

אל-חלאג' חיבר את כתאב אל-טואסין בעת שבתו בבית הכלא בבגדד. שכן, משנת 913 (לסה"נ) ועד לצליבתו בשנת 922 (לסה"נ), במשך כמעט תשע שנים, נאסר בכלא הארמון בבגדד.³ לפי עדות בנו, חמד אבן חסין אבן מנצור, כלוא היה אביו בבית קטן מחובר לכלא, שבנה למענו תומכו הנאמן נצר אל-קשוּרי, החצרן היווני של החליף אל-מקתצ'ר (מ' 932). הבית עצמו היה מוקף בחומה, הדלת החיצונית של הבית נחסמה בקיר, ונפרצה דלת שחיברה את הבית לפנים הכלא. המגורים בבית הקטן בכלא אפשרו לו להגות ולכתוב בזמן מאסרו. מספר מבקרים גם יכלו לראותו לפרקים והוא קרא באוזניהם קטעים מדבריו.⁴

בבית הקטן הזה, בכלא חייו, התבודד אל-חלאג' רוב זמנו וכתב שירים והגידים, שמהם נשתמרו רק פרגמנטים, עמם ניתן למנות את הפרגמנטים שחוברו לימים יחדיו לחיבורים קטני הכמות ורבי האיכות בכתאב אלימערפה (גן תבונת הלב)⁵ וכתאב אל-טואסין.⁶

3 על תקופה זו בחייו בשבתו בבית הכלא ראו Amany El-Sawy, 'The Tragic Incarcerations and Martyrdom of A Spiritual Passage from Suffering to Glorification', *Slavery in the Middle Ages and the Early Modern Age: A Cultural-Historical Investigation of the Dark Side in the Pre-Modern World*, Edited by Albrecht Classen, Exington Books, Lanham, Maryland, 2021, pp. 155-180.

4 Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Vol. 1, Princeton N.J.: Princeton Univ. Press 1982, p. 12.

5 אבו אל-מעית אל-חסין אבן מנצור אל-חלאג', בכתאב אלימערפה / גן תבונת הלב, המקור הערבי עם התרגום לעברית, תרגם מערבית לעברית, כתב מבואות והוסיף ביאורים אבי אלקיים, הוצאת אדרא: תל אביב, מהדורה שנייה ומתוקנת, תשפ"ג.

6 Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Vol. 3, pp. 282-327; Annemarie Schimmel, *The Mystical Dimensions of Islam*, Durham, University of North Carolina Press, 1975, p. 69-70; Stéphane Ruspoli, *Le livre "Ṭawāsīn" de Hallāj: suivi du Jardin de la connaissance*, Albouraq, Beyrouth, 2007; *Kitāb al-Ṭawāsīn*, Translation with Critical Introduction & Commentary of Ruzbihan al-Baqli, by Louis Massignon, translated by R. Butler H. Mason & Compiles Edited by Ejaz Ahmed, 2019; Muhammad Rizwan Junaid, *Philosophical Idealism of al-Hallāj and al-Ṭawāsīn: Critical Analysis*, Lap Lambert Academic Publ, [S.l.], 2019; Amany El-Sawy, 'Futility of Competing Corruption: The Poetics of Resistance and Counter-Hegemony in Hallāj's al-Ṭawāsīn', *Nalans: Journal of Narrative and Language Studies*, Vol. 10, no. 19 (2022), pp. 38-49.

[ב]. כותר החיבור

כותר החיבור הוא **טֹאסִין** – כותר חידתי, כך היה וכך יישאר. האם אל-חלאג' הוא שהעניק אותו לספרו או שמא עורכים מאוחרים שלו? האם בכוחה של התבונה לפענח משמעו של כותר זה? לא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי כי הכותר של החיבור בא מידי אל-חלאג' עצמו, אך אפשר שהעניק לכל פרגמנט שכתב את הכותר טא-סין.

על דרך הפשט נאמר כי הכותר **טֹאסִין** הוא ריבוי של האותיות טא-סין, על פי הפסוק הקוראני: طَسَّ تِلْكَ عَائِشَةُ الْقُرَّانِ وَكَتَبَ مُبِينٌ / ט.ס. – **אֵלֶּה אוֹתוֹתַי שֶׁל הַקְרָאן שֶׁל סֵפֶר בְּרוּר** (סורה 27: הַנְמָלִים, פסוק 1). האותיות ט.ס., המופיעות בראש סורה זו, מכונות בשם 'אותיות מקוטעות' (חרוף מְקֻטְעָא), או 'אותיות פתיחה' (חרוף פְּתָאחַ), והן מן האותיות המסתוריות המופיעות בראשי עשרים ותשע סורות בקראן. **תַּפְסִיר אֶל-גִּלְאֵלִין**, לְגִלְאֵל אֶל-דִּין אֶל-מַחְלִי (מ' 1459) וְגִלְאֵל אֶל-דִּין אֶל-סִיּוֹטִי (מ' 1505) מציע, למשל, תפיסה אגנוסטית ביחס לאותיות מסתוריות אלו באמרו: طَسَّ اللَّهُ أَعْلَمَ بِمَرَادِهِ بِذَلِكَ (אללה מייטיב לדעת למה כוונתו באותיות אלו). מקורות מסורתיים אחרים גורסים שהאותיות הללו הן סימנים מיסטיים בעלי משמעות סמלית המתבססים על הערכים המספריים שהוקצו לאותיות, ועל כך נדון לקמן, או שהאותיות היו אמצעי למשוך את תשומת לבו של הנביא מַחְמַד או של שומעיו, או שהן מייצגות ראשי תיבות של תוארי האל. במחקר המודרני הוצעו מספר תיאוריות להבנתן, אך אף הן בגדר השערות בלבד.⁷

על דרך הסוד ניתן לומר כי הבחירה של אל-חלאג' או של עורך מאוחר זולתו באותיות אלו דווקא היא חידתית; ייתכן שהן אמורות להתייחס לעצמה ולמלכות האלוהית⁸ ואולי הן רומזות למסתורין של התגלות האלוה למשה במעמד הסנה הנזכרת בסורה 27: פסוקים 7-14, חוויה מיסטית שהילכה קסם על אל-חלאג' עצמו, ועל כך נרחיב. ייתכן גם שהן נושאות משמעות סימבולית לשנת צליבתו של אל-חלאג'; שכן הוא נצלב בשנת 309 להג'רה, ביום שלישי, 24 לחודש דוֹ אל-קַעְדָה. האות טא' בגימטריה היא 9 ואילו האות סין היא 300 – ביחד 309.

7 על התיאוריות למשמעותן של האותיות המסתוריות בקראן במחקר המודרני ראו Keith Massey, 'Mysterious Letters', in: *Encyclopaedia of the Qur'ān*; Gerhard Böwering, 'Sulamī's Treatise on the Science of the Letters ('ilm al-ḥurūf)', in B. Orfali, (ed.), *In the Shadow of Arabic: The Centrality of Language to Arabic Culture. Studies Presented to Ramzi Baalbaki on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Leiden 2011, pp. 339-397.

8 Schimmel, *The Mystical Dimensions of Islam*, p. 69

9 Massignon, *The Passion of al-Ḥallāj*, Vol. 1, p. 644

[ג]. סגנונו הלשוני

הסגנון הלשוני של אל-חלאג בחיבורו **כתאב אל-טואסין** הוא פרוזה ערבית עתיקה, מחורזת למחצה, די קרובה לפרוזה המחורזת של הקראן, המכונה בערבית סַגֵּעַ, המשלבת אפקטים פונטיים חוזרים במעברי הסגנון. אל-חלאג הוא גם אסתטיקן מהמעלה הראשונה של הדקדוק הערבי, הממשיך מסורת עתיקה של מדקדקי אסכולת נופא, הן בייחודיות המילון והסמנטיקה שיצר והן בעוינותו לנומרות הקבועות. הפרוזה התיאולוגית שלו היא בעלת קצב ודחיסות תחבירית. ישנה אצלו הצטברות של מילים נדירות או מוזרות שנבחרו בשל משמעותן, אך לא פחות מכך בשל צליליהן. אל-חלאג מוכן להקריב לפעמים את משמעות המסר שלו למען התענגות על מילה נדירה היוצרת אפקט של מצלול ומקצב.¹⁰ החריזה, המקצב והמצלול, הפוליפוניה של הקולות, מובילים את הקורא לשינוי מצב תודעתו, אף ללא עיון במשמעות הסמנטית של הדברים, דבר שהולך לצערי לאיבוד בתרגום העברי. הייחוד של הרעיונות, מוזרותם וריחוקם מהדפוסים התרבותיים וההגותיים ששלטו בהקשר ההיסטורי והתרבותי של זמנו, בתקופה העבאסית (816-937), כל אלה חייבו את אל-חלאג ליצור שפה אקספרסיבית מיוחדת הנסמכת על דו-משמעות והפשטה.¹¹ הוא הביע את רעיונותיו בשתי שיטות: הראשונה מבעים מילוליים עמומים המנכרים את אוצר המילים משימוש המקורי ומבנים אותו בדפוסים המרוחקים מהמשמעות הלשונית הנפוצה; שיטה זו חופרת לעומק בשכבות שעליהן מושתתת הבהירות ומסתתרת. אם כן, שפתו היא 'שפת התגלות' ולא 'שפת תיאור'. השיטה השנייה של אל-חלאג בספרו **כתאב אל-טואסין** היא שימוש בציורים מופשטים ככלי חלופי לשפה מילולית, ועל כך נעמוד בהרחבה בפרק נפרד.

[ד]. מבנהו הספרותי

כתאב אל-טואסין כולל לפי חלוקתו של מסיניון עשרה פרקים. מסיניון הוסיף פרק ל**אל-טואסין** הוא הפרק האחד-עשר המכונה בשם **בסתאן אלמערפה** (גן תבונת הלב).¹² ואולם הבאתי ראיות מספיקות לטענה כי אין בסיס פילולוגי

10. Ruspoli, *Le livre "Tāwasīn" de Hallāj*, pp. 106-108

11. El-Sawy, 'Futility of Competing Corruption', pp. 40-41

12. *Bustān al-Ma'rīfah*, in: *Kitāb al-Ṭawāsīn d'al-Hallāj*, texte arabe publié pour la première fois, Louis Massignon (ed.), Paris: Geuthner, 1913, pp. 69-78; *Kitāb al-Ṭawāsīn*, Translation with Critical Introduction & Commentary of Ruzbihan

לכלול את **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרֶפָה** כפרק האחד-עשר לחיבור **כְּתָאב אֶל־טֹאסִין**.¹³ אך עם זאת ראוי להוסיף כי אף על פי ש**בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרֶפָה** הוא חיבור נפרד מבחינה פילולוגית וספרותית, הרי שהוא תואם את מסקנותיו המטפזיות והאפיסטמולוגיות של אל-חלאג' בחיבורו **כְּתָאב אֶל־טֹאסִין** על אודות תבונת הלב (אל-מַעְרֶפָה). רוצה לומר, האמת המיסטית אינה ניתנת להוראה לוגית דיסקורסיבית אלא נובעת מנפשו של האדם ללא סיבה תבונית.

מסינין אימץ למעשה את החלוקה הפנימית של **כְּתָאב אֶל־טֹאסִין** לפי תרגומו לפרסית של רוֹזְבֶּהָאן בְּקְלִי שִׁירָאזִי (מ' 1209).¹⁴ אמנם בְּקְלִי שִׁירָאזִי חילק את החיבור לשנים עשר פרקים אך מסינין לעומתו העדיף לחלקו לעשרה פרקים. חלוקתו של מסינין כוללת את הנושאים הבאים: המנורה; ההבנה; הטוהר; המעגל; הנקודה; הנצחיות; הרצון האלוהי; האחדות; הסודות; הנשגב. עם זאת, מסינין שם לב לאופי המלאכותי של חלוקה זו והשכיל להבין שמקורה אינו אצל אל-חלאג', שכן מבחינת מבנהו הספרותי מדובר בצירוף של פרגמנטים שאוחדו בידי עורכים מאוחרים לכלל ספר שיטתי. זאת ועוד, החלוקה הפנימית המסורתית לפסקאות שהציעו בְּקְלִי שִׁירָאזִי ומסינין מפוררת ללא צורך את הספר לפסקאות רבות ופוגעת בזרימה שלו. על כן אימצתי במהדורתי את החלוקה של מסינין לעשרה פרקים אך דחיתי את החלוקה הפנימית של בְּקְלִי שִׁירָאזִי ומסינין לפסקאות.

[ה]. סגנונות ספרותיים

כְּתָאב אֶל־טֹאסִין הוא חיבור עתיר קולות המגלה והמכסה, חיבור אניגמטי, פיוטי, סימבולי, אזוטרי, פרדוקסלי, חזותי, מועט המכיל את המרובה. מיכאל סלס העיר כי חיבור זה הוא עשיר ביותר, סגנונו ותכניו משתנים תדיר והוא מרבה להשתמש בחידות ובפרדוקסים ולכן קשה לתאר אותו כעמדה אחת

al-Baqli, by Louis Massignon, translated by R. Butler H. Mason & Compiles
 .Edited by Ejaz Ahmed, 2019, pp. 65-102

13 אלקיים, **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרֶפָה / גֵּן תְּבוּנַת הַלֵּב**, עמ' 33-34.

14 התרגום לפרסית של **כְּתָאב אֶל־טֹאסִין** בידי רוֹזְבֶּהָאן בְּקְלִי שִׁירָאזִי ופירושו עליו נמצא בחיבורו **שֶׁרַח שִׁטְחִיאת**. חיבור זה יצא לאור בידי אנרי קורבין. ראו Ruzbehân Baqlî *Shīrāzī, Sharḥ al-Shaṭḥiyāt*, ed. Henry Corbin, Paris: Adrien-Maisonneuve, 1966 תרגום הערותיו של מסינין לפירושו של רוֹזְבֶּהָאן בְּקְלִי שִׁירָאזִי לאנגלית: *Commentary on Kitāb AL Tawasin* by Ruzbihan al Baqli, Based on an Annotated French Translation of Louis Massignon, rendered into English by R.A. Butler, pp. 134-152 Ruspoli, *Le livre "Tāwasīn" de* **שֶׁרַח שִׁטְחִיאת** לצרפתית: *Hallāj*, pp. 203-301.

מגובשת.¹⁵ סביר להניח שחיבור זה לא נכתב מלכתחילה כחיבור מוצק בעל מבנה ארכיטקטוני מגובש אלא כאוסף של פרגמנטים, שכללו המנונות, הגיונות מטפיזיים, תיאולוגיים ומיסטיים, וציורים אשר קובצו יחדיו לחיבור בידי עורכים מאוחרים. החיבור הקצר כולל בתוכו מגוון רחב של סגנונות כתיבה שבהם אחז אל-חלאג:

א. כתיבה מסאית חידתית של התבוננויות רפלקטיביות בסוגיות מטפיזיות ברוח הפילוסופיה הניאופלטונית והפלאם המצטנלי, כמו הדיון על גבולות ההכרה האנושית; חקר השיח התיאולוגי וגבולות השפה האנושית; עיון בתוארי השלילה (*Via Negativa*) מתוך חתירה לשמר את הטרנסצנדנטיות המוחלטת.

ב. שילוב של סודות ופרשנויות מיסטיות לקראן, הכתובים כהמנונות ליריים, משפטים קצרים בחרוזים המתעלים לגבהים חדשים בהערצת הנביא מחמד עליו השלום, מיתזציה של דמותו כאור הנצחי; סוד עלייתו השמימית; סוד ההיפעמות שלו; סודו של השטן אבליס, החבר האינטימי הקרוב ביותר לאללה, בסירובו לצו האלוהי להשתחוות לאדם הראשון, גירשו מגן העדן וקללתו; סודו של משה רבנו במעמד ההתגלות המיסטית של הסנה הבוער. ג. שימוש בקטכויזם, הבנוי במתכונת של שאלות ותשובות כנהוג בכלאם; רוצה לומר, סגנונו של אל-חלאג, שיטת טיעונו, המתודולוגיה הלוגית שלו ומונחיו הפילוסופיים הם טיפוסיים לחיבורי הפלאם,¹⁶ כגון השיח שיצר על הקשר בין המייחד לאחד המוחלט בפעולת הייחוד.

ד. כתיבת רשימה מסודרת של ארבעים תחנות (מקאמאת), המתייחסות לשלבי ההתקדמות של החניך ההולך בדרך הצופית, דרך הלב, ושלבי התקדמותו מתחנה לתחנה בדרך לאלוהיו. וכן גם ציון הפרדוקסים של דרך החניכים.

ה. שיבוץ שירים, לצד הפרווה והטיעונים הלוגיים-הפילוסופים, מהם שירים המבטאים את חוויותיו המיסטיות, או שירים ששם בפי אבליס, המשקפים את עולמו המסתורי של השטן היהיר, המורד בצו האלוהי להשתחוות לאדם הראשון.¹⁷

ו. המשלת משלים, כגון המשל המפורסם על פרפר הלילה המתכלה באש

15 Michael Anthony Sells, 'Hallaj: Iblis as Tragic Lover', in: *Early Islamic Mysticism*, Paulist Press, 1996, pp. 266-280.

16 יעקב בן יצחק אל-קרקסאני (890-960), למשל, מגדיר ומביא דוגמאות ל-4 שיטות של כלאם: 1. שאלות (סואל) 2. תשובות (גואב) 3. מחלוקת (מעארצה) 4. ניתוח (פצל).

17 תקבולת בין השירים בדיואן אל-חלאג ובין השירים בכתאב אל-טואסין ראו אבי אלקיים,

המנורה, המתאר את גורלו של האוהב האמתי, שיהפוך לימים למשל המפורסם ביותר בשירת האהבה הפרסית, או משל הציפור הצופית קצוצת הכנפיים הטובעת באוקינוס, הרומז אולי לגורל תלמידו אָבו בֶּכָר אל־שֶׁבֶלִי (מ' 945).

ז. 'צופיות חזותית': ציורים שצייר אל־חלאג, ובהם דיאגרמות, נקודות, אותיות, מעגלים, קווים וסמלים, שכמעט לא נודע כמותם בספרות הצופית שקדמה לו. הוא מפלס כנראה לראשונה דרך חדשה של 'צופיות חזותית' בספרות הצופית כדי להגיע או לבטא מצבי תודעה מיסטיים שאין בכוחן של המילים להביעם.

מבחינה ספרותית ניתן להגדיר את **כְּתָאב אל־טֹאסִין** כחיבור פרגמנטרי. פרגמנטציה היא תחבולה ספרותית מכוונת, שכן הפרגמנט אינו תקלה בעלמא אלא תכסיס פואטי מובהק. וכך מגדירה לילך ניישטט בורנשטיין את הפואטיקה של הפרגמנט:

פרגמנט הוא טקסט סתום במיוחד, העומד על הגבול שבין האמנותי לאקראי. זהו טקסט שעבר שבירה אלימה שהותירה אותו קטוע והרוס, מלא בחורים ובסתירות. הפרגמנט מעורר בקוראיו צורך דחוף לְמַשְׁמַע אותו. לשם כך הם מגייסים את כל המשאבים העומדים לרשותם, ומגיעים על פי רוב אל סף ייאוש, כשמתברר להם כי למעשה אין דרך לספק לו פרשנות משכנעת, מוצקה ואחידה.¹⁸

אמנם יש חוקרים המתייחסים לפרגמנטריות כאל מאפיין שלילי של תהליך פענוח הטקסט, שאין בו גיבוש היפותזה סופית, חוסר צורה, קוהרנטיות וסיגור חזק, והדבר מעורר אצל הקורא קושי בגיבוש היפותזה מוצקה בטקסט שכזה. לעומתם יש התופסים את הפרגמנטריות כממד חיוני ומעשיר, מקור לריבוי משמעויות ותחבולה התורמת לדינמיות של תהליך הפענוח.¹⁹ ניישטט בורנשטיין מאתרת במושג הפרגמנט ארבעה מישורי משמעות שונים ואלו הם:

אָנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי – דִּינָאן אֶל־חֵלָאג, מהדורה דו־לשונית מנוקדת, תרגום מבואות וביאורים, תל אביב: הוצאת אדרא, תשפ"ג, עמ' 391.

18 לילך ניישטט בורנשטיין, שיר השירים והפואטיקה של הפרגמנט, תל אביב: רסלינג, 2019, עמ' 10.

19 שם, עמ' 20-49.

1. מישור התוכן והעולם המיוצג, שלפיו הפרגמנט מייצג מרכיבים, תמות והיבטים הקשורים בשבירה, הרס, קיטוע ונהייה אחר שלם נעדר.
2. המישור האסתטי-אידיאולוגי, שבו הפרגמנט מגלם תפיסה הרואה ביקום אחדות מוחלטת ואינסופית ומבטלת את הגבולות בין תחומיו.
3. מישור ההתהוות של יצירות שלא הושלמו, ויצירות שנפגעו לאחר השלמתן ונותר מהן שריד או זיכרון בלבד.
4. המישור הסוגתי-קומפוזיציוני שתפיסה רחבה שלה תציג את הפרגמנט כסוגת-על הכוללת בתוכה כל סוג של יצירה המתאפיינת בקיטוע קומפוזיציוני, ריבוי משמעות ועמימות.²⁰

אין ספק כי **כתאב אל-טואסין** מתאפיין בקיטוע קומפוזיציוני, העדר רצף התפתחותי, מגוון ועירוב של סוגי יצירה, ריבוי משמעות ועמימות. ניתן לומר באופן חד-משמעי כי מדובר ביצירה שלא הושלמה או אפילו שחלקה הגדול לא שרד. במישור התוכן והעולם המיוצג, הפרגמנטים של אל-חלאג' מייצגים גם תמות והיבטים הקשורים בשבירה, הרס, קיטוע ונהייה אחר ייאוש לאהובו האלוהי – השלם הנעדר.

[ו]. נוסח הטקסט בערבית של מהדורות

עד כה יצאו שלוש מהדורות ביקורתיות חשובות של החיבור **כתאב אל-טואסין**. המהדורה הביקורתית הראשונה היא של לואי מסיניון (1883-1962), גדול חוקרי אל-חלאג' בדור הקודם, שכללה את הטקסט בערבית על פי כתבי יד המוזיאון הבריטי (מספר 9693, 322b-317a) ואת תרגומו לפרסית בידי המשורר המיסטי הפרסי רוזבהאן בקלי שִׁירָאזִי (1128-1209) בחיבורו **שרח אל-טואסין**.²¹ המהדורה הביקורתית השנייה המורחבת היא של החוקר הדגול האב פול נויה (1925-1980). ייחודה של מהדורה זו שעמדו לפניו, מלבד המהדורה של

20 שם, עמ' 19-20.

21 Al-Hallāj, *Kitāb Al-Tawāṣīn*, exte arabe publié pour la première fois ... par Louis Massignon, Paris: Geuthner 1913; *Kitāb al-Tawāṣīn*, Translation with Critical Introduction & Commentary of Ruzbihan al-Baqli, by Louis Massignon, pp. 8-10 Ruzbehān & Comment. **שרח אל-טואסין של בקלי שִׁירָאזִי יצא לאור בידי אנרי קורבין**. ראו Ruzbehān Baqli Shīrāzī, *Sharḥ al-Shaṭḥiyāt*, ed. Henry Corbin, Paris: Adrien-Maisonneuve, 1966. יש חשיבות גם לנוסח בערבית של **כתאב אל-טואסין** בחיבורו **מנטק אל-אסראר בפיאן אל-אנארא**, שהוא קרוב לנוסח כתב-יד מִשְׁהֵד. על כך ראו *Mantiq al-Asrār*, Edited by Mojtaba Shamsavari. Unpublished critical edition.

מסיניון, שלושה כתבי יד חשובים של החיבור **כְּתָאב אל־טֹואסִין** שלא עמדו לפני מסיניון. האחד הוא כתב יד מִשְׁהֵד (ספריית רִצְוִיָּה במשד מספר 663, 1q-10b) המתוארך לשנת 1186, שהוא כמעט שלם ודי קרוב לגרסתו של רוֹנְבֶּהָאן בְּקָלִי שִׁירָאזִי. כתב יד שני הוא של המוזיאון הבריטי (מספרו 12937, 16b-23a) וכתב יד שלישי הוא עותק פרגמנטרי של איסטנבול (ספריית וִלְיֹדִין באיסטנבול מספר 2187, 118a-121b).²²

המהדורה הביקורתית השלישית היא זו של החוקר הצרפתי סטפן ריספולי. אין הוא מציג כתבי יד חדשים של **כְּתָאב אל־טֹואסִין** אלא עורך מטא־אנליזה ביקורתית ביחס לנוסחים שהציעו מסיניון ונוֹיָה. המהדורה החדשה שלו היא סינתזה ביקורתית בין שתי המהדורות שקדמו לו, שכן הוא חלק על קודמיו שקיבלו את חלוקת הפרגמנטים של **כְּתָאב אל־טֹואסִין** בעיקר לפי כתב יד המוזיאון הבריטי. היו גם מקרים שהעדיף את הנוסח של מסיניון על פני זה של נוֹיָה.

זאת ועוד, הוא מציע במהדורתו סידור פנימי מחדש של החיבור **כְּתָאב אל־טֹואסִין** מבחינה תמטית, שכן הסידור של הפרגמנטים משתנה לפי כתבי היד. ריספולי דוחה למעשה את החלוקה הפנימית התמטית לעשרה נושאים שהציעו מסיניון ונוֹיָה לחיבור זה, בעקבות חלוקתו המסורתית של רוֹנְבֶּהָאן בְּקָלִי שִׁירָאזִי. לעומתם, ריספולי מחלק את החיבור לארבעה נושאים עיקריים, ואלו הם: טא־סין המנורה; טא־סין חיפוש האמת; טא־סין של הראשית ושל המורכבות; טא־סין הסודות של ה'תִּנְחִיד'.²³ בקביעת נוסח הטקסט של **כְּתָאב אל־טֹואסִין** במהדורתי הולך אני בעקבות הנוסח הביקורתי שהציע סטפן ריספולי. עם זאת, מבחינה תמטית אני הולך בעקבות החלוקה הפנימית המסורתית של רוֹנְבֶּהָאן בְּקָלִי שִׁירָאזִי, שבעקבותיו הלכו מסיניון ונוֹיָה.

ביתר הרחבה, בחלוקת **כְּתָאב אל־טֹואסִין** לעשרה נושאים אני הולך באופן עקרוני בעקבות בְּקָלִי שִׁירָאזִי, מסיניון ונוֹיָה,²⁴ אך בחלוקה הפנימית של החיבור כולו ל־51 סעיפים של החיבור אני צועד בעקבות ריספולי, שכן כבר מסיניון, אף על פי שאימץ את החלוקה הפנימית המסורתית של בְּקָלִי שִׁירָאזִי, שם לב לאופי המלאכותי שלה והשכיל להבין שמקורה אינו אצל אל־חלאג'. בכל אופן החלוקה הפנימית המסורתית שהציעו בְּקָלִי שִׁירָאזִי, מסיניון ונוֹיָה מפוררת ללא

22 Paul Nwyia, *Kitāb al-Ṭawāsīn*, Revue, *Mélanges Université St. Josef*, Beyrouth 1973, pp. 185-237.

23 Ruspoli, *Le livre "Ṭawāsīn" de Hallāj*, pp. 99-110.

24 בְּקָלִי שִׁירָאזִי חילק כאמור את החיבור לשנים עשר פרקים ואילו נוֹיָה חילק את הפרק העשירי לשני פרקים כך שיש לו בסך הכול אחד עשר פרקים.

צורך את הספר למספר רב של פסקאות ופוגעת ללא רחם בזרימה שלו. על כן העדפתי בסופו של דבר את החלוקה הפנימית של החיבור כולו, כפי שהציע ריספולי, ל-51 סעיפים בלבד, כדי לייצר טקסט שיהיה נגיש יותר וידידותי יותר לקהל הקוראות והקוראים. אף זאת עשיתי במהדורתי בכך שניקדתי את הטקסט כולו לא רק בעברית אלא גם בערבית להקל על הקורא הבא להתמודד עם שפתו המיוחדת של אל-חלאג' והפעלים הנדירים שבהם משתמש. למיטב ידיעתי זו הפעם הראשונה בתולדות מהדורות הדפוס בערבית שהחיבור **כתאב אל-טואסין** מתפרסם כשהוא מנוקד כולו.²⁵

25 כל התרגומים מערבית לעברית בחיבור זה הם שלי אלא אם כן צוין אחרת. כל התרגומים מפרסית הם של ידידי אורי מור מלאך. התרגום של הקראן לעברית הוא של אורי רובין לפי המהדורה השנייה של תרגומו. ראו הקוראן, תרגם מערבית אורי רובין, מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת, תל אביב: ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין, תשע"ו.